

دانشگاه پیام نور

تاریخ تحلیلی حضرت امیر علیؑ (۱)

دکتر مصطفی گوهری فخرآباد

«عضو هیأت علمی دانشگاه فردوسی مشهد»

دکتر محمود صادقی علوی

«عضو هیأت علمی دانشگاه پیام نور»

امروزه کتاب‌خوانی و علم‌آموزی، نه تنها یک وظیفه‌ی ملی، که یک واجب دینی است.

مقام معظم رهبری

در عصر حاضر یکی از شاخصه‌های ارزیابی رشد، توسعه و پیشرفت فرهنگی هر کشوری میزان تولید کتاب، مطالعه و کتاب‌خوانی مردم آن مرز و بوم است. ایران اسلامی نیز از دیرباز تاکنون با داشتن تمدنی چندهزارساله و مراکز متعدد علمی، فرهنگی، کتابخانه‌های معتبر، علما و دانشمندان بزرگ با آثار ارزشمند تاریخی، سرآمد دولت‌ها و ملت‌های دیگر بوده و در عرصه‌ی فرهنگ و تمدن جهانی به‌سان خورشیدی تابناک همچنان می‌درخشد و با فرزندان نیک‌نهاد خویش هنرنمایی می‌کند. چه کسی است که در دنیا با دانشمندان فرزانه و نام‌آور ایرانی همچون ابوعلی سینا، ابوریحان بیرونی، فارابی، خوارزمی و ... همچنین شاعران برجسته‌ای نظیر فردوسی، سعدی، مولوی، حافظ و ... آشنا نباشد و در مقابل عظمت آنها سر تعظیم فرود نیاورد. تمامی این افتخارات ارزشمند، برگرفته از میزان عشق و علاقه فراوان ملت ما به فراگیری علم و دانش از طریق خواندن و مطالعه منابع و کتاب‌های گوناگون است. به شکرانه‌ی الهی، تاریخ و گذشته ما، همیشه درخشان و پربار است. ولی اکنون در این زمینه در چه جایگاهی قرار داریم؟ آمار و ارقام ارائه‌شده از سوی مجامع و سازمان‌های فرهنگی در مورد سرانه‌ی مطالعه‌ی هر ایرانی، برایمان چندان امیدوارکننده نمی‌باشد و رهبر معظم انقلاب اسلامی نیز از این وضعیت بارها اظهار گله و ناخشنودی نموده‌اند.

کتاب، دروازه‌ای به سوی گستره‌ی دانش و معرفت است و کتاب خوب، یکی از بهترین ابزارهای کمال بشری است. همه‌ی دستاوردهای بشر در سراسر عمر جهان تا آنجا که قابل کتابت بوده است، در میان دست‌نوشته‌هایی است که انسان‌ها پدید آورده و می‌آورند. در این مجموعه‌ی بی‌نظیر، تعالیم الهی، درس‌های پیامبران به بشر، و همچنین علوم مختلفی است که سعادت بشر بدون آگاهی از آنها امکان‌پذیر نیست. کسی که با دنیای زیبا و زندگی‌بخش کتاب ارتباط ندارد بی‌شک از مهم‌ترین دستاورد انسانی و نیز از بیشترین معارف الهی و بشری محروم است. با این دیدگاه، به‌روشنی می‌توان ارزش و مفهوم رمزی عمیق در این حقیقت تاریخی را دریافت که اولین خطاب خداوند متعال به پیامبر گرامی اسلام(ص) این است که «بخوان!» و در اولین

سوره‌ای که بر آن فرستاده‌ی عظیم‌الشان خداوند، فرود آمده، نام «قلم» به تجلیل یاد شده‌است: «إِقْرَأْ وَرَبُّكَ الْأَكْرَمُ. الَّذِي عَلَّمَ بِالْقَلَمِ» در اهمیت عنصر کتاب برای تکامل جامعه‌ی انسانی، همین بس که تمامی ادیان آسمانی و رجال بزرگ تاریخ بشری، از طریق کتاب جاودانه مانده‌اند.

دانشگاه پیام‌نور با گستره‌ی جغرافیایی ایران‌شمول خود با هدف آموزش برای همه، همه‌جا و همه‌وقت، به‌عنوان دانشگاهی کتاب‌محور در نظام آموزش عالی کشورمان، افتخار دارد جایگاه اندیشه‌سازی و خردورزی بخش عظیمی از جوانان جویای علم این مرز و بوم باشد. تلاش فراوانی در ایام طولانی فعالیت این دانشگاه انجام پذیرفته تا با بهره‌گیری از تجربه‌های گرانقدر استادان و صاحب‌نظران برجسته کشورمان، کتاب‌ها و منابع آموزشی درسی شاخص و خودآموز تولید شود. در آینده هم، این مهم با هدف ارتقای سطح علمی، روزآمدی و توجه بیشتر به نیازهای مخاطبان دانشگاه پیام‌نور با جدیت ادامه خواهد داشت. به‌طور قطع استفاده از نظرات استادان، صاحب‌نظران و دانشجویان محترم، ما را در انجام این وظیفه‌ی مهم و خطیر یاری‌رسان خواهد بود. پیشاپیش از تمامی عزیزانی که با نقد، تصحیح و پیشنهادهای خود ما را در انجام این وظیفه‌ی خطیر یاری می‌رسانند، سپاسگزاری می‌نماییم. لازم است از تمامی اندیشمندانی که تاکنون دانشگاه پیام‌نور را منزلگاه اندیشه‌سازی خود دانسته و ما را در تولید کتاب و محتوای آموزشی درسی یاری نموده‌اند، صمیمانه قدردانی گردد. موفقیت و بهروزی تمامی دانشجویان و دانش‌پژوهان عزیز آرزوی همیشگی ما است.

دانشگاه پیام‌نور

فهرست مطالب

پیشگفتار	نه
فصل اول. معرفی اجمالی منابع	۱
هدف کلی	۱
هدف‌های یادگیری	۱
مقدمه	۱
۱-۱ نهج البلاغه و شرح‌های نهج البلاغه	۳
۱-۱-۱ نهج البلاغه	۳
۱-۱-۲ شرح نهج البلاغه ابن ابی‌الحدید	۵
۲-۱ منابع تاریخی	۸
۲-۱-۱ وقعه الصفین	۸
۲-۱-۲ الغارات	۱۰
۲-۱-۳ کتاب الجمل	۱۱
۲-۱-۴ الارشاد	۱۳
۲-۱-۵ تاریخ طبری	۱۴
۲-۱-۶ تاریخ یعقوبی	۱۶
۲-۱-۷ اخبار الطوال	۱۸
۲-۱-۸ مروج الذهب	۲۰
۲-۱-۹ الطبقات الکبری	۲۳
۲-۱-۱۰ الفتوح	۲۴
۲-۱-۱۱ انساب الاشراف	۲۵
خلاصه فصل اول	۲۶
خودآزمایی چهارگزینه‌ای فصل اول	۲۸

۲۹	خودآزمایی تشریحی فصل اول
۳۱	فصل دوم. درآمدی بر اوضاع جغرافیایی، فرهنگی، سیاسی و اجتماعی عربستان در آستانه بعثت
۳۱	هدف کلی
۳۱	هدف‌های یادگیری
۳۱	مقدمه
۳۳	۱-۲ جغرافیای طبیعی و انسانی
۳۵	۲-۲ اوضاع فرهنگی
۳۷	۱-۲-۲ شعر و خطابه
۳۸	۲-۲-۲ دانش تبارشناسی یا علم انساب
۳۹	۳-۲-۲ علم الایام
۳۹	۴-۲-۲ مذهب
۴۲	۳-۲ اوضاع سیاسی و اجتماعی
۴۸	خلاصه فصل دوم
۵۰	خودآزمایی چهارگزینه‌ای فصل دوم
۵۲	خودآزمایی تشریحی فصل دوم
۵۳	فصل سوم. از ولادت تا هجرت با رسول خدا
۵۳	هدف کلی
۵۳	هدف‌های یادگیری
۵۳	مقدمه
۵۴	۱-۳ شهر مکه
۵۷	۲-۳ ولادت و کودکی
۶۰	۳-۳ در خانه پیامبر(ص)
۶۲	۴-۳ اولین مسلمان
۶۵	۵-۳ یوم‌الدار
۶۷	۶-۳ شعب ابی طالب
۶۹	۷-۳ هجرت به مدینه
۷۱	۸-۳ ليله المييت
۷۴	خلاصه فصل سوم
۷۶	خودآزمایی چهارگزینه‌ای فصل سوم
۷۸	خودآزمایی تشریحی فصل سوم
۷۹	فصل چهارم. از هجرت تا رحلت با رسول خدا
۷۹	هدف کلی
۷۹	هدف‌های یادگیری

۷۹	مقدمه.....
۸۰	۱-۴ شهر مدینه.....
۸۳	۲-۴ استقرار در مدینه.....
۸۴	۳-۴ پیمان برادری.....
۸۶	۴-۴ ازدواج با حضرت زهرا(س).....
۸۷	۵-۴ شرکت در جنگ‌ها.....
۸۹	۱-۵-۴ غزوات قبل از جنگ بدر.....
۹۰	۲-۵-۴ جنگ بدر.....
۹۳	۳-۵-۴ از بدر تا احد.....
۹۵	۴-۵-۴ غزوه احد.....
۱۰۳	۵-۵-۴ غزوه بنی‌نضیر.....
۱۰۷	۶-۵-۴ از بنی‌نضیر تا خندق.....
۱۱۲	۷-۵-۴ غزوه خندق.....
۱۲۱	۸-۵-۴ غزوه بنی‌قریظہ.....
۱۲۵	۹-۵-۴ غزوه بنی‌المصطلق.....
۱۲۷	۱۰-۵-۴ صلح حدیبیہ.....
۱۳۳	۱۱-۵-۴ غزوه خیبر.....
۱۳۸	۱۲-۵-۴ فتح مکہ.....
۱۴۵	۱۳-۵-۴ غزوه حنین.....
۱۴۹	۱۴-۵-۴ تبوک.....
۱۵۳	۶-۴ سریہ‌ها و مأموریت‌ها.....
۱۵۳	۱-۶-۴ سریہ بنی‌سعد فدک.....
۱۵۴	۲-۶-۴ جبران سریہ زید بن حارثہ بر جذام.....
۱۵۵	۳-۶-۴ سریہ ذات‌السلاسل.....
۱۵۶	۴-۶-۴ سریہ فلس.....
۱۵۷	۵-۶-۴ یمن.....
۱۶۱	۶-۶-۴ مباحلہ.....
۱۶۳	۷-۶-۴ ابلاغ سورۃ براءت.....
۱۶۵	۷-۴ حجۃ‌الوداع.....
۱۶۷	۸-۴ غدیر خم.....
۱۶۹	۱-۸-۴ خطبۃ غدیر.....
۱۷۰	۲-۸-۴ تحلیل واقعۃ غدیر.....
۱۷۲	۳-۸-۴ یادآوری غدیر توسط حضرت امیر(ع).....
۱۷۴	۹-۴ بیماری و رحلت پیامبر(ص).....
۱۷۵	۱-۹-۴ خواندن برادر و یاور.....
۱۷۶	۲-۹-۴ یوم‌الخمیس.....

۱۷۸.....	۳-۹-۴ جیش اسامه.....
۱۷۹.....	۴-۹-۴ کفن و دفن رسول خدا(ص).....
۱۸۱.....	خلاصه فصل چهارم.....
۱۸۳.....	خودآزمایی چهارگزینه‌ای فصل چهارم.....
۱۸۵.....	خودآزمایی تشریحی فصل چهارم.....
۱۸۷.....	ضمایم
۱۸۷.....	متن خطبه غدیر.....
۱۸۷.....	بخش اول: حمد و ثنای الهی.....
۱۹۰.....	بخش دوم: فرمان الهی برای مطالبی مهم.....
۱۹۲.....	بخش سوم: اعلان رسمی ولایت و امامت دوازده امام علیهم السلام.....
۱۹۷.....	بخش چهارم: بلندکردن امیرالمؤمنین علیه السلام به دست رسول خدا صلی الله علیه و آله.....
۱۹۸.....	بخش پنجم: تأکید بر توجه امت به مسئله امامت.....
۲۰۰.....	بخش ششم: اشاره به کارشکنی‌های منافقین.....
۲۰۳.....	بخش هفتم: پیروان اهل بیت علیهم السلام و دشمنان ایشان.....
۲۰۵.....	بخش هشتم: حضرت مهدی عجل الله فرجه الشریف.....
۲۰۷.....	بخش نهم: مطرح کردن بیعت.....
۲۰۷.....	بخش دهم: حلال و حرام، واجبات و محرمات.....
۲۱۰.....	بخش یازدهم: بیعت گرفتن رسمی.....
۲۱۳.....	پاسخنامه خودآزمایی‌های چهارگزینه‌ای
۲۱۵.....	منابع

پیشگفتار

زندگانی حضرت امیر(ع) به عنوان اولین امام شیعیان، سابقه وی در اسلام، خدمات درخشان و تلاش‌های گسترده ایشان چه در دوره حیات پیامبر اکرم(ص) و چه پس از آن، همواره مورد توجه تمامی مسلمانان اعم از شیعه و اهل سنت بوده است. تاریخ زندگانی امیرالمؤمنین(ع) در دوره حیات پیامبر اکرم(ص) که موضوع کتاب حاضر است، همواره متأثر از تاریخ زندگانی و حوادث دوران حضرت رسول بوده و کمتر به صورت جداگانه مورد بررسی تفصیلی قرار گرفته است. در این اثر نیز سعی شده تا ضمن بیان حوادث دوران حیات رسول اکرم(ص)، تاریخ زندگانی حضرت امیر(ع) نیز به صورت جداگانه مورد بررسی قرار گیرد و نقش ایشان در حوادث این دوره و در حمایت از اسلام و رسول خدا(ص) به صورت تفصیلی بیان شود.

از آنجاکه دوره مورد نظر در این کتاب یکی از مقاطع بسیار حساس و مهم در تاریخ اسلام محسوب می‌شود و برای همه گروه‌های مسلمانان از فرق و مذاهب مختلف و شخصیت‌های مذهبی و سیاسی دارای اهمیت فراوان است؛ سعی شد تا حد امکان مطالب مستند به منابع دست اول باشد و از جانب‌داری‌های فرقه‌ای و اعمال نظر پرهیز شود و هرچه بیشتر مسئله وحدت امت اسلامی که بیش از هر چیز دغدغه حضرت امیر(ع) بود مورد توجه قرار گیرد. بر این اساس در این نوشتار کوشش بر آن بود تا با بهره‌گیری از قرآن کریم و نهج البلاغه به عنوان دو منبع اصیل در رابطه با حوادث تاریخی این مقطع از تاریخ اسلام و استناد به آن‌ها، ضمن بیان واقعیات تاریخی، دانشجویان رشته نهج البلاغه با مستندات قرآن کریم و نهج البلاغه در رابطه با این

رویدادها آشنایی بیشتری پیدا کنند. از این رو ذیل بیان رویدادهای تاریخی تا حد امکان مستندات قرآنی و نهج البلاغه آن نیز ذکر شده است. از آنجاکه این کتاب جهت مطالعه تخصصی دانشجویان مقطع کارشناسی ارشد رشته نهج البلاغه تألیف شده، در بیشتر حوادث که مستنداتی در نهج البلاغه وجود داشته، متن خطبه به همراه ترجمه آن آمده است تا نگاه حضرت امیر(ع) به حوادث تاریخی صدر اسلام بیان شود و دانشجویان ضمن مطالعه متن خطبه‌های نهج البلاغه و ترجمه آن با نگاه تاریخی حضرت امیر(ع) قرابت فکری بیشتری پیدا کنند.

استفاده از نقشه‌های جغرافیایی از نکات بارز مورد توجه در این اثر است. از آنجاکه فهم حوادث تاریخی همواره در بستر جغرافیا دقیق‌تر صورت می‌گیرد، در این کتاب سعی شد در بیان حوادث مختلف، حتی‌الامکان تصویری از نقشه جغرافیایی اماکن نیز آورده شود تا دانشجویان ضمن مطالعه مطالب، با محدوده و شرایط جغرافیایی آن‌ها نیز آشنا شوند. در تدوین این اثر سعی بر آن بود علاوه بر استفاده از متون اصلی، از تحقیقات جدید نیز استفاده شود. با وجود محدودیت‌هایی که در تألیف کتاب درسی وجود دارد، مؤلفان بر این بودند تا با استفاده از منابع و مآخذ معتبر، متنی مناسب و قابل استفاده برای دانشجویان تألیف شود؛ با این اوصاف بی‌تردید این کتاب نیز خالی از اشکال نیست و نظرات استادان، دانشجویان و پژوهشگران این حوزه، ما را در بهبود کیفیت آن یاری خواهد رساند.

محمود صادقی علوی

مصطفی گوهری فخرآباد

بهار ۱۳۹۶

فصل اول

معرفی اجمالی منابع

هدف کلی

آشنایی دانشجو با منابع تاریخ اسلام و منابع تاریخی دوران زندگانی حضرت امیر(ع).

هدف‌های یادگیری

دانشجو پس از مطالعه این فصل می‌تواند:

۱. اهمیت کتاب نهج‌البلاغه در مورد تاریخ زندگانی حضرت امیر(ع) را بیان کند.
۲. مهم‌ترین منابع در رابطه با تاریخ دوران زندگی حضرت امیر(ع) را معرفی کند.
۳. منابعی همچون تاریخ طبری و تاریخ یعقوبی و اهمیت و سبک تاریخ‌نگاری آن‌ها را بیان کند.
۴. نقاط قوت و ضعف منابع تاریخی در مورد تاریخ تشیع و به‌ویژه دوران حضرت امیر(ع) را بیان کند.

مقدمه

پیش از آنکه تاریخ تحلیلی حضرت امیر(ع) را بیان نماییم لازم است مهم‌ترین منابع مربوط به دوره حیات و زندگانی حضرت امیر(ع) به‌صورت اجمالی موردبررسی قرار گیرد. دوره تاریخی موردتوجه در این کتاب از مهم‌ترین دوره‌ها در طول تاریخ اسلام محسوب می‌شود زیرا شالوده و پایه‌های تاریخ، فرهنگ و تمدن اسلامی در این دوره نهاده شد. حوادث تاریخی که در این دوره رقم خورد، سرمنشأ گرایش‌های فکری،

سیاسی و مذهبی شد که تاکنون در جهان اسلام وجود دارد و بسیاری از حوادثی که در دوره معاصر، بین گروه‌ها و فرقه‌های مختلف مسلمان رخ می‌دهد، متأثر از حوادثی است که در نیمه نخست قرن اول هجری روی داده است. مهم‌ترین شکاف در جهان اسلام که همان تقسیم‌بندی مسلمانان به دو گروه عمده مذهبی، یعنی شیعه و اهل سنت است در این دوره به وجود آمد. از این رو این دوره یکی از ادوار مهم، پرماجرا و سرنوشت‌ساز در تاریخ اسلام است. لذا در بهره‌گیری از منابع تاریخی نیز باید دقت و وسواس خاصی وجود داشته باشد. غیر از قرآن کریم که در برخی آیات آن به برخی از حوادث تاریخی دوران صدر اسلام اشاره می‌شود و اغلب به عنوان یک منبع تاریخی متقن درباره حوادث این دوره، مورد توجه است، در استفاده از منابع تاریخی دیگر به دلیل اغراض مختلف سیاسی، فرهنگی، مذهبی و مانند آن باید نگاه انتقادی در دستور کار قرار گیرد.

به طور کلی در استفاده از منابع تاریخ اسلام باید چند نکته را مورد توجه قرارداد. بیشتر منابع موجود مربوط به تاریخ صدر اسلام آثاری هستند که از نیمه دوم قرن دوم هجری به بعد، یعنی بیش از یک قرن بعد از شهادت حضرت امیر (ع) و بعد از آن، تألیف شده‌اند، بنابراین، باید در استفاده از آنها، این فاصله زمانی از زمان وقوع حادثه تا زمان تألیف اثر و تحریف‌های احتمالی در گزارش رویدادها در آنها را مدنظر داشت. ممنوعیت کتابت حدیث تا حدود سال ۱۰۰ هجری از دیگر مواردی است که بر احتمال وجود تحریف در منابع تاریخی می‌افزاید به این دلیل که تا این تاریخ به علت منع کتابت حدیث منبع مکتوبی برای حوادث تاریخی قرن اول هجری وجود نداشت و اطلاعات شفاهی و منقولات سینه‌به‌سینه، منبع مورخان و محدثان برای تدوین متون تاریخی بوده است. اگرچه در میان شیعیان مسئله‌ای به عنوان ممنوعیت کتابت حدیث وجود نداشت اما محدودیت تعداد شیعیان و همین‌طور غلبه فکری-سیاسی و نظامی حکومت‌های وقت تا حدود زیادی مانع از کتابت تاریخ این دوره توسط شیعیان نیز شده است. چنانکه پیش‌تر اشاره شد عوامل سیاسی یکی از انگیزه‌های اصلی تحریف در متون تاریخی بوده است. منابع تاریخی قرون نخست اسلامی در دوره خلافت امویان و عباسیان و همچنین توسط برخی خاندان‌های سیاسی تأثیرگذار، مثل خاندان زبیر تألیف شده است که در استفاده از این منابع به ویژه در رابطه با تاریخ تشیع، باید گرایش فکری مؤلف و جبهه‌گیری سیاسی این خاندان‌ها در برابر علویان، به عنوان یک گروه معارض

را مدنظر داشت. علاوه بر موارد مذکور، انگیزه‌های مذهبی را نیز باید به‌عنوان یکی از مهم‌ترین عوامل تحریف در متون تاریخی این دوره دانست چراکه منشأ مهم‌ترین جریان‌های مذهبی در جهان اسلام به این دوره برمی‌گردد و هر مؤلف و مورخی متأثر از مذهب خود به دنبال آن بود تا حقانیت مذهب خود را اثبات کند و آن را به‌عنوان اسلام راستین معرفی کند. در ادامه برخی از مهم‌ترین آثاری که می‌توان از آن‌ها به‌عنوان منابع دست‌اول در بررسی تاریخ تحلیلی حضرت امیر(ع) بهره گرفت به‌اختصار معرفی می‌شود.

۱-۱ نهج البلاغه و شرح‌های نهج البلاغه

۱-۱-۱ نهج البلاغه

گردآورنده این کتاب ابوالحسن، محمد بن حسین بن موسی موسوی بغدادی، معروف به سید رضی، در سال ۳۵۹ هجری در شهر بغداد به دنیا آمد. او از خانواده‌ای شریف و اصیل و از نسل ائمه معصومین علیهم‌السلام بود. نسب او از طرف پدر به امام موسی کاظم(ع) و از طرف مادر به امام زین‌العابدین(ع) می‌رسد. پدرش ابواحمد حسین، ملقب به طاهر و ذوالمنقبین است که از شخصیت‌های برجسته و موردتوجه حکومت آل‌بویه بود. او بزرگ سادات و مسئول رسیدگی به شکایات مردم و امیر حج بود.

دوران حیات سید رضی معاصر با دوران حکومت آل‌بویه است. از نظر تاریخی شاید بتوان گفت که حکومت آل‌بویه اولین حکومت قدرتمند شیعه است که بعد از حدود سه قرن در جهان اسلام قدرت گرفت. قدرت آل‌بویه در این دوره تا بدان حد بود که حتی خلفای عباسی بغداد نیز تا حدود زیادی تابع حاکمان آل‌بویه بودند. با توجه به اینکه آل‌بویه در دوره حکومت خود دارای مذهب شیعه بوده و از شیعیان حمایت می‌کردند، در دوره حکومت و قدرت آن‌ها، بسیاری از آداب و رسوم مذهبی شیعیان به‌صورت رسمی در شهرهای مختلف از جمله در شهر بغداد که مرکز خلافت عباسیان بود به‌صورت علنی و گسترده برگزار شد. مراسمی همچون عزاداری ایام محرم و جشن عید غدیر از جمله مهم‌ترین مراسم مذهبی شیعیان بود که در این دوره به‌صورت رسمی برگزار می‌شد.

در پرتو قدرت سیاسی حکام شیعه‌مذهب آل‌بویه در این دوره، علمای شیعه نیز تحت حمایت این حکام، توانستند مجال فعالیت پیدا کنند و اقدامات ارزشمندی در

جهت حفظ میراث شیعه انجام دهند. در این دوره بسیاری از علمای شیعه مورد توجه حاکمان شیعه‌مذهب آل‌بویه بودند و برخی از آن‌ها حتی در نظام دیوانسالاری حکومت نیز مناصبی را پذیرفتند. به‌عنوان نمونه سید رضی از طرف بهاء‌الدوله به مقام ریاست سادات و مسئول رسیدگی به شکایات مردم و امارت حج نیز منصوب شد. پیش‌ازین دوره به جهت غلبه حکومت‌های غیر شیعی هیچ‌گاه علمای شیعه نتوانستند همچون این دوره در رابطه با جمع‌آوری و تدوین و حفظ میراث مذهبی شیعه فعالیت کنند. در چنین شرایط سیاسی و تحت حمایت حکام شیعه‌مذهب آل‌بویه، سید رضی که شخصیتی اندیشمند و دارای قدرت هوش و درکی بالایی بود، همچون بسیاری دیگر از علمای شیعه در این دوره اقدامات فراوانی را در جهت تربیت شاگردان و حفظ موارث شیعه انجام داد. او مدرسه‌ای در شهر بغداد تأسیس کرد و به تربیت شاگردانی در علوم اسلامی پرداخت. وی همچنین کتابخانه بزرگی نیز برای استفاده شاگردان خود در آن مدرسه برپا کرد. او تألیفات فراوانی نیز در حوزه علوم اسلامی داشت که یکی از مهم‌ترین اقدامات وی در جهت حفظ موارث شیعه جمع‌آوری و تدوین کتاب گران‌بهای نهج‌البلاغه است. سید رضی سرانجام پس از عمری خدمت به جهان اسلام و تشیع، در سال ۴۰۶ هجری در شهر بغداد دیده از این جهان فرو بست و در کاظمین، در کنار قبر امام موسی کاظم (ع) و امام جواد (ع) به خاک سپرده شد (مهدوی دامغانی، ۱۳۷۵، ج ۱: ۳۷-۲۷).

کتاب شریف نهج‌البلاغه شامل سخنان و کلمات و نامه‌های گهربار امیرالمؤمنین، علی بن ابی‌طالب (ع) است که در موقعیت‌های گوناگون بیان فرموده یا برای افراد مختلف نوشته است. اهمیت این کتاب به‌عنوان منبعی برای تاریخ تحلیلی حضرت امیر (ع) از آن‌رو است که در رابطه با تاریخ دوران حضرت امیر (ع) هیچ منبع و کتابی نمی‌تواند گویاتر از سخنان خود حضرت امیر (ع) باشد. از آنجاکه در رابطه با سندیت این کتاب تحقیقات بسیاری انجام شده که ما در این مجال به آن نمی‌پردازیم. تقریباً در انتساب این سخنان به حضرت امیر (ع) جای تردیدی نیست، از این‌رو می‌توان گفت که مهم‌ترین منبع درباره دوره مورد نظر در این بررسی، همان کتاب ارزشمند نهج‌البلاغه است. آنچه بر اهمیت کتاب نهج‌البلاغه به‌عنوان منبعی برای تاریخ تحلیلی دوران زندگی حضرت امیر (ع) می‌افزاید این است که محتوای این کتاب علاوه بر جنبه‌های مختلف اخلاقی، عرفانی، اجتماعی و ادبی، در بسیاری موارد در رابطه با حوادث

مختلف تاریخی است که در این دوره اتفاق افتاده است. خطبه‌ها و سخنان حضرت امیر(ع) در ارتباط با وقایعی مانند واقعه سقیفه، جنگ جمل، جنگ صفین، جنگ نهروان و دیگر حوادث تاریخی این دوره، گویاتر و متقن‌تر از هر منبع دیگری، زوایای مختلف حوادث تاریخی این دوره را برای هر پژوهشگری در عرصه تاریخ روشن می‌کند. غیر از نگاه مذهبی شیعیان به حضرت امیر(ع) و قداست وی در نزد شیعیان و اهل سنت، از نظر بررسی تاریخی نیز نهج‌البلاغه یکی از معتبرترین و مستندترین منابع تاریخی این دوره محسوب می‌شود. همان‌طور که پیش‌تر ذکر شد با توجه به تحقیقاتی که انجام شده‌است در سندیت این کتاب شکی وجود ندارد و از طرف دیگر محتوای این کتاب دربرگیرنده سخنان و دیدگاه‌های شخصی است که از نزدیک شاهد وقایع و حوادث این دوره بود و خود در متن بسیاری از حوادث مهم این دوره حضور داشته است. از این رو، در این مطالعه سعی شده تا در بررسی حوادث مختلف این دوره، آگاهی‌های موجود در کتاب نهج‌البلاغه موردتوجه قرار گیرد و به سخنان حضرت امیر(ع) در موارد لازم استناد شود.

۱-۱-۲ شرح نهج‌البلاغه ابن‌ابی‌الحدید

درباره کتاب شریف نهج‌البلاغه تاکنون شرح‌های فراوانی تألیف شده‌است. یکی از مهم‌ترین این شرح‌ها که دربردارنده اطلاعات تاریخی فراوانی نیز هست، شرح نهج‌البلاغه ابن‌ابی‌الحدید معتزلی است. مؤلف این کتاب عبدالحمید بن هبه الله بن محمد بن محمد بن حسین مدائنی، معروف به ابن‌ابی‌الحدید است. او در سال ۵۸۶ هجری در شهر مدائن و در خانواده‌ای ادیب و دانش‌پرور متولد شد. ابن‌ابی‌الحدید دوره جوانی را در زادگاه خود- مدائن- گذراند و به تحصیل علوم پرداخت و به معتزله گرایش یافت و آراء معتزله بصره و بغداد را فراگرفت و خود در آن مورد اهل نظر شد. سپس به بغداد رفت و موردتوجه دستگاه حکومت عباسی قرار گرفت و برخی از آثار خود را به فرمان مستنصر عباسی، تصنیف کرد که از آن جمله کتاب الفلک الدائر علی المثل السائر و مجموعه اشعاری به نام المستنصریات است. ابن‌ابی‌الحدید در دستگاه خلافت عباسی نیز مسئولیت‌هایی بر عهده داشت که هیچ‌گاه این مسئولیت‌ها او را از فعالیت‌های علمی بازداشت. یکی از مسئولیت‌های وی که به او در تألیف آثارش ازجمله شرح نهج‌البلاغه کمک فراوانی کرد، سرپرستی کتابخانه بغداد بود که در این مدت توانست از منابع موجود در این کتابخانه

استفاده فراوان برد. در مورد سال وفات ابن‌ابی‌الحدید اختلافاتی وجود دارد که به‌طور معمول نیمه قرن هفتم هجری را ذکر کرده‌اند (مهدوی دامغانی ۱۳۷۵، ج ۱، مقدمه: ۷). دورانی که ابن‌ابی‌الحدید در آن دوره زندگی می‌کند معاصر است با دوران پایانی قدرت خلفای عباسی در جهان اسلام. در این دوره خلفای عباسی از طرفی با خوارزم‌شاهیان و از طرف دیگر با شروع حملات مغولان به جهان اسلام درگیر هستند که در نهایت حمله مغولان، دوران حکومت طولانی مدت خلفای عباسی بر جهان اسلام را خاتمه می‌دهد. در این دوره که حکومت مرکزی عباسی تا حدودی تضعیف شده است، برخی خاندان‌های شیعه همچون خاندان علقمی می‌توانند در دستگاه خلافت عباسی صاحب اختیاراتی شده و از این اختیارات برخی مواقع در جهت حفظ و اشاعه مذهب خود استفاده کنند. نمونه برجسته این امر در حمایت ابن علقمی، وزیر شیعی مستعصم از ابن‌ابی‌الحدید در تألیف شرح نهج‌البلاغه نمایان است. آثار فراوانی در حوزه‌های مختلف علوم اسلامی به ابن‌ابی‌الحدید منتسب است که این موضوع نشان‌دهنده وسعت اطلاع او در ادبیات و معقول و منقول است و به‌حق باید او را از چهره‌های بسیار درخشان قرن هفتم هجری به شمار آورد. احاطه عجیب او بر ادبیات و کلام و مبانی اخلاق نظری و عملی و تاریخ صدر اسلام و شعر عرب، در مباحث مختلف کتاب عظیم «شرح نهج‌البلاغه» به‌وضوح دیده می‌شود. این کتاب گنجینه اطلاعات گران‌بهای گوناگونی در حوزه‌های مختلف ادبی، تاریخی، اجتماعی، کلامی، اخلاقی و دیگر موضوعات است که در آن گنجانیده شده است. مطالبی که در این کتاب دربارهٔ اوضاع و احوال اجتماعی و امور تاریخی نیمه اول قرن اول هجری آمده است، تقریباً نیمی از کتاب را در بر گرفته است. البته این نکته را نباید از نظر دور داشت که مباحث تاریخی ضمن شرح خطبه‌ها و نامه‌ها آمده است و در بخش کلمات حکمت بار امیرالمؤمنین علیه‌السلام و هزار کلمه دیگری که ابن‌ابی‌الحدید برگزیده و ضمیمه کرده است، کمتر بحث تاریخی طرح شده است.

ابن‌ابی‌الحدید در این شرح خود از منابع بسیار مهم و به‌اصطلاح امهات کتب استفاده کرده است و چون خود او مدت‌ها سرپرست کتابخانه‌های بغداد بوده است، امکانات بسیاری در اختیار داشته و طبیعی است که کتابخانه ده هزارجلدی ابن علقمی هم در اختیار او بوده است. به‌عنوان مثال در همین مطالب تاریخی از کتاب‌هایی استفاده کرده که بیشتر آن‌ها پیش از تاریخ طبری تألیف شده است و برخی از آن‌ها مورد استفاده طبری و در اختیار او نبوده است.

ابن ابی‌الحدید در مورد منابع تاریخی و کلامی سعی کرده است که از بهترین منابع گروه‌های مختلف، اعم از سنی و شیعه، استفاده کند. به‌عنوان مثال به همان اندازه که از آثار تاریخی بزرگان شیعه بهره برده است به آثار تاریخی اهل سنت هم‌نظر داشته است؛ او نه تنها از وقعه صفین نصر بن مزاحم منقروی، که از کتاب صفین ابن دیزیل همدانی هم استفاده کرده است. در مباحث کلامی هم همین‌گونه است، آن چنانکه در مقابل اقوال قاضی عبدالجبار معتزلی که از کتاب المغنی او نقل کرده است، اقوال متکلم بزرگ شیعه سید مرتضی (ره) را هم از کتاب الشافی آورده است و این روش را در مورد اقوال فقهی هم رعایت کرده و آراء شافعی و ابوحنیفه و مفید و طوسی و دیگران را به خواننده کتاب عرضه داشته است و انصاف این است که از یکسو نگرستن پرهیز می‌کرده و سعی داشته است آراء گوناگون را عرضه دارد، به همین سبب است که شرح نهج‌البلاغه او از هر جهت درخور توجه است. نکته درخور توجه دیگر در رابطه با جنبه تاریخی شرح نهج‌البلاغه ابن ابی‌الحدید آن است که وی گاهی یک حادثه تاریخی را در ادامه چند خطبه یا نامه که در رابطه با آن حادثه بوده شرح داده است اما در این شرح‌ها سعی کرده که مطالب آن تکراری نباشد (همان، ۱، مقدمه: ۱۹-۵). با توجه به توضیحات فوق، کتاب شرح نهج‌البلاغه ابن ابی‌الحدید یکی از مهم‌ترین منابع درباره تاریخ تحلیلی حضرت امیر(ع) است. قسمت‌های تاریخی این اثر تحت عنوان «جلوه تاریخ در شرح نهج‌البلاغه ابن ابی‌الحدید» توسط محمود مهدوی دامغانی به فارسی ترجمه شده که در این اثر از آن استفاده شده است.

- **شرح نهج‌البلاغه ابن میثم.** در میان شرح‌هایی که متقدمین بر نهج‌البلاغه نوشته‌اند، هرچند شرح نهج‌البلاغه ابن ابی‌الحدید به لحاظ قدمت، تفصیل و نقل قول در میان کتاب‌های مختلفی که امروزه بر اثر مرور زمان از دسترس ما خارج‌اند، جایگاه ویژه‌ای دارد، اما شرح نهج‌البلاغه کبیر ابن میثم بحرانی نیز که در سال ۶۷۷ ه. ق. نوشته شده و مورد تقدیر و ستایش خواجه نصیرالدین طوسی و ملاصدرای شیرازی و استاد علامه حلّی و سید عبدالکریم بن طاوس بوده، بااهمیت و ممتاز است. از میثم بن علی بن میثم بحرانی تألیفات فراوان دیگری نیز ذکر کرده‌اند که در میان آن‌ها، شرح کبیر نهج‌البلاغه از اهمیت خاصی برخوردار است و چنانکه از مقدمه خود شارح استفاده می‌شود تشویق علاءالدین عطاملک جوینی حاکم بغداد و عراق

سبب شده است تا او شرح کبیر نهج البلاغه را بنویسد (ابن میثم بحرانی، ۱۳۷۵، ۱: ۲۵-۲۴).

در تاریخ فوت ابن میثم اختلاف نظر است، بعضی وفات او را در ۶۹۹ ه. ق. دانسته‌اند و دیگران که قول بیشترین است ۶۷۹ ثبت کرده‌اند. در دوره حیات مؤلف، تاخت و تاز مغول‌ها موجب گرفتاری‌های فراوان جامعه اسلامی به‌ویژه دانشمندان شد. لیکن بانفوذ بعضی از افراد آگاه و هوشمند در دستگاه حاکم زمان، مانند خواجه طوسی و عطاملک جوینی، از مشکلات کاسته شد و راه برای پیگیری کارهای علمی هموار گردید. ابن میثم در همین راستا فرصتی یافت تا به بغداد، سفر کند و از برکت مصاحبت علاءالدین عطاملک جوینی بهره گیرد و شرح نهج البلاغه خود را با اشاره وی تدوین کند. شرح نهج البلاغه ابن میثم، یک شرح کلامی و فلسفی است. برخلاف شرح ابن ابی‌الحدید که بیشتر به وقایع تاریخی پرداخته و کوشیده است سخن امام(ع) را درباره با حوادث گذشته و پیشامدهای آینده توضیح دهد. هرچند که مباحث تاریخی در جای خود بسی لازم و ضروری است و روشنگری خاصی به آیندگان نسبت به گذشته می‌دهد، اما سخن امام(ع) بیشتر در رابطه با ایمان و اعتقاد و رفتار اخلاقی و اجتماعی بیان شده است. ابن میثم با چنین دیدی از نهج البلاغه تلاش می‌کند تا ژرفای کلام امام(ع) در زمینه مسائل اعتقادی، مبدأ و معاد، هدایت و ارشاد را مورد تحقیق و مذاقه قرار داده، عمق سخنان آن حضرت را به قدر توان شرح و بسط دهد (همان: ۲۸-۲۶).

ابن میثم با وجودی که شیعه و از ارادتمندان خاندان عصمت و طهارت است و خضوع خاصی نسبت به مولای متقیان امیرالمؤمنین(ع) داشته است، با این وصف در شرح کلام امام هر جا که سخن از خلفای سه‌گانه (ابوبکر- عمر و عثمان) به میان آمده است، نزاکت قلم و بیان را حفظ و چنان‌که خود در مقدمه شرح اظهار داشته، بامتانت خاصی برخورد کرده است، با اینکه موضع‌گیری‌های حاد زمان ایشان چنین چیزی را ایجاب نمی‌کرده است (همان: ۲۹).

۲-۱ منابع تاریخی

۱-۲-۱ وقعه الصفین

مؤلف این کتاب یعنی نصر بن مزاحم بن سیار منقری، از مورخان بزرگ شیعه در کوفه به دنیا آمد. زمان تولد وی به‌درستی مشخص نیست اما وفات او را در سال ۲۱۲ هجری

در شهر بغداد ذکر کرده‌اند. نصر بن مزاحم بیشتر عمر خود را در بغداد به سر برده است. بغداد در آن زمان شهری نوپیان بوده ولی به دلیل اینکه پایتخت و مرکز خلافت عباسی بود، چهره‌های سرشناس و مشهور علمی فراوانی را به‌سوی خود جذب کرده بود. مورخان در اعتبار نصر بن مزاحم اختلاف نظر دارند که ظاهراً دلیل این اختلاف، شیعه‌بودن اوست. بیشتر علمای رجالی اهل سنت معمولاً افرادی را که شیعه بوده یا گرایش به اهل‌بیت داشته‌اند را موثق نمی‌دانند. ابن حبان وی را جزء شخصیت‌های ثقه و مورداطمینان ذکر کرده. ابن‌ابی‌الحدید درباره‌ی ایشان گفته است: نصر بن مزاحم شخصیتی ثقه و مورداطمینان و استوار است و گفته‌ها و نقل‌هایش صحیح است. وی از روی هوی و هوس و دروغ چیزی نگفته است. او از مردان راوی حدیث به شمار می‌آید (نصر بن مزاحم منقری، ۱۳۷۰: مقدمه مترجم: ۳-۱). ظاهراً نصر بن مزاحم دارای تألیفات فراوانی بوده که برخی از آن‌ها عبارت‌اند از: وقعه‌صفین، الجمل، الغارات، مقتل حجر بن عدی، مقتل حسین بن علی علیه‌السلام، عین الورد، اخبار المختار و المناقب که همه این آثار دلالت بر شیعه‌بودن وی می‌کند. از میان این کتاب‌ها، کتاب وقعه‌الصفین تنها کتاب نصر بن مزاحم است که باقی‌مانده است و شهرت وی نیز بیشتر به دلیل همین کتاب است.

کتاب وقعه‌الصفین از منابع کهن و مهم تاریخ اسلام در موضوع زندگی امیر مؤمنان علی(ع) و از معدود تک‌نگاری‌های برجای‌مانده درباره‌ی نبرد صفین است. کتاب صفین علاوه بر نبرد صفین اخبار زیادی از حوادث دوران خلافت امیرالمؤمنین(ع) به‌ویژه رویدادهای منجر به جنگ صفین ارائه می‌دهد. وقعه صفین در یک جلد و مشتمل بر هشت جزء است. جزء اول از ورود علی(ع) به کوفه تا ارسال نمایندگانی نزد معاویه را گزارش می‌کند. جزء دوم تبادل سفرا و نامه‌ها تا تدارک و تجهیز دو سپاه عراق و شام را در برمی‌گیرد. جزء سوم به بسیج عمومی و حرکت دو سپاه به صفین اختصاص یافته و ضمناً وقایع جنبی مرتبط به جنگ را هم ترسیم می‌کند. جزء چهارم تا هفتم به اصل نبرد صفین تا حيله عمروعاص می‌پردازد و جزء هشتم درباره‌ی حکمیت و آثار و پیامدهای آن ازجمله ظهور خوارج است. این کتاب علاوه بر گزارش وقایع، مشتمل بر گفتگوها، مکاتبات، پیام‌ها، مشورت‌ها، مذاکرات خصوصی، خطبه‌ها، برخوردها و بسیاری نکات مهم دیگر است. شیوه این اثر، مانند دیگر آثار معمول در این دوره، حدیثی است و امتیاز آن، روایت کردن با سه تا پنج واسطه از کسانی است

که خود در جنگ صفین حضور داشته‌اند و از آنجا که این اثر در مکتب تاریخ‌نگاری عراق تدوین شده، سلسله اسناد بیشتر روایات آن به رجال و راویان شیعی مانند اصبع بن نباته، حارث بن حصیره ازدی، صعصعه بن صوحان، جابر بن یزید جعفی منتهی می‌شود. اگر هم از راویان عامه چون شعبی، روایت می‌شود، روایات دلخواه و مورد قبول مؤلف است.

نصر بن مزاحم به دلیل گرایش خاص خود به علی (ع)، خطبه‌هایی از آن حضرت را نقل کرده و به بسیاری از امور اجتماعی و فرهنگی به‌ویژه نظامی پرداخته است. او گاه چنان دقیق به گزارش تاکتیک‌های جنگی و روانی، شیوه آرایش سپاه، رجزها، هجوها و سوگواری‌ها و تصویرپردازی از جامه‌ها، سلاح‌ها، آلات جنگی و وصف اسب‌ها می‌پردازد که می‌توان به آسانی، رخدادها، حوادث و صحنه‌های این پیکار را بازسازی کرد (نصر بن مزاحم منقري، ۱۳۷۰: مقدمه مترجم).

۱-۲-۲ الغارات

ابواسحاق، ابراهیم بن محمد بن سعید بن هلال ثقفی اصفهانی از علمای بزرگ شیعه و از راویان حدیث به شمار می‌آید. تاریخ دقیق ولادت وی در دست نیست، اما به احتمال قوی که او در اوایل قرن سوم هجری و در شهر کوفه به دنیا آمده است. درباره مهاجرت وی از کوفه به اصفهان در منابع گزارش شده که وی کتابی به نام «المعرفه» در مناقب اهل بیت عصمت و طهارت علیهم السلام و مثالب دشمنان ایشان نوشت. برخی از دانشمندان کوفه او را از نشر آن کتاب به جهت اشتغال بر مثالب دشمنان اهل بیت رسول خدا (ص) منع کردند و خواندن آن را خلاف تقیه می‌دانستند؛ اما مؤلف کتاب برای انتشار این کتاب به شهر اصفهان که در مذهب اهل سنت به تعصب شهرت داشت رفت. وی حتی دعوت علمای قم برای مهاجرت به این شهر که شیعیان بیشتری داشت را نیز نپذیرفت و تا پایان عمر یعنی سال ۲۸۳ ق در شهر اصفهان ماند و در این شهر به ترویج و نشر مذهب شیعه پرداخت (ثقفی، ۱۳۷۴: مقدمه مترجم).

ثقفی تألیفات فراوانی همچون: المغازی، السقیفه، الردّه، مقتل عثمان، الشوری، بیعه امیرالمؤمنین، قیام حسن بن علی علیه السلام، مقتل الحسین علیه السلام و آثار دیگر داشته که تنها نامشان به دست ما رسیده است. از میان آثار ثقفی تنها الغارات به جامانده و همین کتاب باعث اشتہار مؤلف آن شده است. هدف مؤلف در این تألیف

آن بوده که غارت‌هایی را که بعد از جنگ نهروان به قلمرو امیرالمؤمنین علی(ع) و سرزمین‌های تحت تصرف او، از طرف معاویه‌شده یاد کند؛ ازاین‌رو نام این کتاب را الغارات نامیده است. باین‌حال مؤلف، مطالب ارزشمندی خارج از عنوان اصلی غارات به کتاب افزوده است. چنانکه مختصری از زندگانی امیرالمؤمنین علی(ع) و روش اداری - مالی، سیاسی، اخلاقی و خطبه‌های آن حضرت، همچنین کارگزارانی چون قیس بن سعد، محمد بن ابی‌بکر، مالک اشتر و رویدادهای دوره آنان را گزارش کرده است. اهمیت این کتاب به‌ویژه در رابطه با غارات باعث‌شده تا این کتاب از قدیم مورد استفاده عالمان و مورخان شیعه و سنی باشد. علامه مجلسی مطالب این کتاب را در بحارالانوار آورده و ابن‌ابی‌الحدید بسیاری از گزارش‌های این کتاب را در شرح نهج‌البلاغه خود نقل و ثبت کرده است. کتاب الغارات از نظر تألیف و نگارش و عناوین و اسلوب بسیار خوب تنظیم‌شده و از نظر محتوا هم بسیار متقن است. در این کتاب از ائمه شیعه و راویان امامیه بسیار کم استفاده‌شده اما از راویان مشهور اهل سنت مانند رجال صحاح سته و مسندهای معروف نقل می‌شود (ثقفی، ۱۳۷۴: مقدمه مترجم).

۱-۲-۳ کتاب الجمل

شیخ مفید، محمد بن محمد بن نعمان، در سال ۳۳۶ هجری در حوالی بغداد دیده به جهان گشود. وی از چهره‌های بسیار درخشان شیعه در جهان اسلام به شمار می‌رود. بنا بر نقل شیخ طوسی - شاگرد برجسته شیخ مفید- وی بالغ بر ۲۰۰ عنوان کتاب تألیف کرده است که بیشتر این آثار در رابطه با فقه و کلام است. شیخ مفید در سال ۴۱۳ هجری، در بغداد و پس از ۷۵ سال تلاش و خدمت ارزنده درگذشت و مورد تجلیل فراوان مردم و قدردانی علما و فضلاء قرار گرفت (شیخ مفید، ۱۳۸۳، مقدمه مترجم: ۹-۳). درباره جنگ جمل که نخستین درگیری و کشتار میان دو گروه از مسلمانان است، کتاب‌های زیادی نوشته شده‌است. با مراجعه به فهرست ابن ندیم به راحتی می‌توان با یازده مؤلف آشنا شد که کتابی به نام جمل نوشته‌اند؛ گروهی از آنان چون نصر بن مزاحم، مؤلف نامدار واقعه صفین، واقدی مؤلف مغازی و ابو مخنف و برقی از شهرت فراوان برخوردارند و گروهی دیگر چون ابن سراج و محمد بن زکریای غلابی از شهرت کمتری برخوردار هستند. درباره این آثار مهم این است که این نویسندگان گاهی تحت تأثیر اوضاع و احوال سیاسی بوده‌اند و بدیهی است که چیرگی سیاسی